

Bizánci szakrális építészet a kezdetektől az első aranykorig (330-565)

Konstantinápoly - az Imperium Romanum új székhelye

Bizánc története tulajdonképpen akkor kezdődött meg, amikor Constantinus császár (Nagy Konstantin) 330-ban új székhelyet alapított Róma mintájára Bizantion görög város helyén, Konstantinápoly néven. A döntés erről már 326-ban megszületett¹. Ezzel a birodalom súlypontja végleg keletre tevődik át. Az ezt megelőzően, 313-ban kiadott milánói ediktum, melyben engedélyezték a keresztények szabad vallásgyakorlását, jelentős hatást gyakorolt az építészetre: az idáig üldözöttek felmerészkedtek a katakombákból és megkezdték a keresztény templomok építését, s a IV-V. századra jellemző keresztény művészet felvirágzik, kialakul a bazilikás templomtípus.

Nagy Konstantin lényegében nem tett mást, mint újratemtette Róma szerkezetét egy új város képében. Ezt az is alátámasztotta, hogy a várost halmokra osztották és római patríciuscsaládok telepedtek le a városban. Bizánc, székvárossá tétele előtt egy jelentéktelen település, ám fekvése rendkívül kedvező volt. A város a Fekete-tengert a Márvány-tengerrel összekötő szoros, a Boszporusz déli kijáratánál épült, ott, ahol az Aranyszarv-öböl is található. Így a várost három oldalról tenger veszi körül, ami nagyban megkönnyíti a város védelmét. Kedvező volt a fekvése abból a szempontból is, hogy közel volt a kis-ázsiai partokon lévő márványbányákhoz, ahonnan minden nehézség nélkül tudták az építkezésekhez szükséges márványt a városba szállítani. Akárcsak Róma, Konstantinápoly alapításáról is fennmaradt egy történet: állítólag maga Nagy Konstantin császár jelölte ki lándzsájával az új főváros határait. Ezután a városépítés olyan gyorsan ment, hogy már az év márciusára be is fejezték az építkezéseket.² Ez persze elég valószínűtlen, az viszont tény, hogy Konstantin haláláig a város arculata teljesen kialakult. Ekkor épültek azok a városfalak, kapuk, vízvezetékek, amelyek a várost az egész középkor folyamán díszítették és védték. Már álltak azok a monumentális épületek is, amelyek az idők folyamán többször átépítve végigkísérték Bizánc egész történetét.

A város 14 közigazgatási egységre tagolódott, akárcsak a régi Róma³, s középen egy főút szelte ketté, amely elvezetett a városfal nyugati végén lévő városkaputól a négyszögletes főtérrig, az Augusteionig. Itt csoportosult a legtöbb monumentális épület, valamint a forum közelében. Mint minden nagyvárosban, itt is építettek cirkuszt, fürdőket és bazilikákat. Ezek feldíszítéséhez Athénből, Rhodoszból, Antiokheiaból és Szeleukeiaból származó szobrokat használtak fel. A császári palota is épült, de nem ezen a központi helyen, hanem azok köré a kertek és parkok köré, melyek lépcsőzetesen, teraszosan ereszkedtek a Márvány-tenger felé. A város építése során meghagyták az addigi pogány szentélyeket, sőt még két új szentélyt is építettek. Ezzel párhuzamosan viszont felépítettek több keresztény bazilikát is. Ezek közül a leghíresebb az Augusteion mellett álló Hagia Szophia és Hagia Eiréné. A város szélén létesült az Apostolok temploma. Arról, hogy a város már ekkor főváros lett volna, a nézetek megoszlanak. Valószínű, hogy Konstantin nem gondolt új székhelyének fővárossá tételére, azonban az, hogy az uralkodó állandó rezidenciája volt, kikényszerítette azt, hogy az állam tényleges központjává váljon a város.

A főváros építészeti képe

Mára a Konstantin által kialakított városképből sok minden eltűnt, az Auguszteon körüli építmények közül egyedül a Hagia Szophia maradt fenn. A Szenátus és a császári palota nyomtalanul eltűnt, a Hagia Eiréné bazilika pedig már 332-ben leégett, ekkor Konstantin újjáépítette, de rá kétszáz évre ismét a tűz martalékává vált. Iusztinianosz hozta rendbe 564-ben.⁴ Később a törökök mecsetté alakították át. A Hagia Szophia sem eredeti állapotában áll, hisz ez a bazilika is leégett. Feltételezik, hogy az eredeti Hagia Szophia négyszögletes alaprajzú (mint a mai) és fával fedett volt. A IV. századi építkezések egyedüli eredetiben ránk maradt emlékei a híres ciszternák, melyeknek a római építészetben nincs előzménye. Ezeket a föld alatti víztározókat párhuzamos oszlopsorok osztják négyszögletes részekre, az oszlopok összekötése pedig boltívvel történt, melyek a tér befedését szolgálták, ill. a támasztást szolgáló gömbsüvegeket határolták le. A ciszternákban kétféle oszlopfő lehetséges: a korinthusi oszlopfő és egy kevésbé díszített, a római építészetben tömegesen nem alkalmazott forma, az ún. pulvinus, amely igen jellemző a bizánci művészetre. Ez egy négyzet alapú csonkagúla (piramis), amely vagy önmagában képzi az oszlopfőt, vagy a (korinthusi) oszlopfőn helyezkedik el, mintegy magasítva azt. Már ekkor elmondhatjuk, hogy az építészetben „ízlésváltozás” kezdődik, amely nem feltétlenül követi a római hagyományokat. Ez a váltás Theodosziosznál kezd egyre szembeötlőbb lenni: az ekkor épült épületek még őrzik ugyan a római vonásokat, de alaprajzukban a római szigor egyre enyhül, díszítésükben pedig a keleti elemek egyre jelentősebbé válnak.

A Theodosziosz korában épült templomok közül is a legtöbb megsemmisült vagy átépítették, a megmaradtak azonban támpontul szolgálnak a kor templomépítési gyakorlatának megismeréséhez. Jó példa erre a szaloniki Szent Demetriosz templom, amely átépítése ellenére megőrizte eredeti formáját. Kupola helyett sík tető fedi, boltívek is csak az apszisokban találhatók. Kereszthajós elrendezése és a három széles és rövid templomhajó (más szempontok szerint egy fő- és négy kisebb mellékhajó) átmenetet képez a hosszanti római bazilika és a centrális elrendezésű bizánci között. A díszítése azonban egyértelműen keleties. Az oszlopfői jellegzetesek, olyanok, amelyek csak Theodosziosz és fiai uralkodása alatt voltak jellemzőek, ezért azt theodosiusi oszlopfőnek nevezik.

Sorozatos belső és külső problémák után, 395-ben Theodosziosz császár halálos ágyán felosztotta birodalmát fiai között. Az idősebb fiú, Arkadiosz kapta a keleti részt, míg a fiatalabb fiú, Honorius kapta a kevésbé értékes nyugati részt. A két rész eltérő fejlődése (gazdaság, birtokviszonyok) már szinte előrevetítette a további sorsukat. S míg a birodalom nyugati része 476-ban megszűnt létezni, addig a keleti rész megőrizte nagyhatalmi szerepét.

A megosztott Imperium Romanum keleti részének fővárosában a V-VI. században olyan művészeti kultúra bontakozik ki, amely nemcsak a birodalom szempontjából jelentős, hatása kisugárzik a határokon túlra is. Különösen igaz ez a legnagyobb kora-bizánci császár, Iusztinianosz uralkodására. Az első bizánci császár, Arkadiosz (395-408) építészeti tevékenységéről jórészt a történeti források tájékoztatnak. Ezekből lehet tudni, hogy 400-ban a helytartói palotával szemben hatalmas árkádot emeltetett. Legnevezetesebb alkotás uralkodása idejéből egy forum, melyen domborművekkel díszített diadaloszlop emelkedett. Világosabb képet kapunk fiának, II. Theodosziosznak (408-450) az építkezéseiről. Ezekről a történeti források mellett már régészeti leletek is a rendelkezésünkre állnak. 413-ban megkezdte nagyszabású városfal-építkezéseit, amivel biztosítani akarta a külső városrészek védelmét. Ekkoriban a birodalom nehéz harcokat vívott a hunokkal. A városfal nem sikerült túl jól, hiszen a 447-es földrengés a 96 tornyából 57-et ledöntött. A helyreállítás nem tartott sokáig: két hónap alatt végeztek a restaurálással. A helyreállított védőrendszer 20 km hosszú volt, a külső falak 8 méter, míg a belsők 12 méter magasak voltak. Szintén ő építette újjá a tűzvészben leégett Hagia Szophia bazilikát. A felújítás utáni felszentelésre 415. október 8-án⁵

került sor. A császári palota kibővítésére is sor került uralkodása alatt. Számos templom is épült ebben az időben, ezek azonban nem maradtak fenn.

A Theodosziosz uralkodása alatti építkezések eloszlása és szerkezete arra enged következtetni, hogy az egész tudatos várostervezés eredménye. A tervezők gondoskodtak arról, hogy az épületek szerves egész képezzenek, s a városnak legyen egy jól átlátható struktúrája. Theodosziosz nővére, Pulkheria is számos templomot, kolostort és a szegények számára szolgáló otthont emeltetett. Ő építtette az utazókat védelmező Istenanya, a Hodégétria templomát. Férje, a következő császár, Markianosz (450-457) apósa és neje templomépítő tevékenységét folytatta. Ekkor épült a Gerokomeion, az aggok háza. Utóda, I. avagy Nagy León (457-474) újabb templomokat épített, melyek közül leghíresebb a Hagiosz Ióhannész Sztudiosz-bazilika volt, mely feltehetően 463 körül épült. Szerkezetét tekintve átriumos, háromhajós kolostortemplom volt, a hajókat egymástól távol lévő korinthoszi oszlopok választották el, amelyek gerendázatot és árkádíveket hordoztak. Ma már csak a romjai láthatóak ennek is. A következő császár, Zénón uralkodása alatt (474-475 és 476-491) vagy nem épültek jelentősebb épületek, vagy azok később teljesen megsemmisültek. A század utolsó császára I. Anasztasziosz (491-518) volt, aki a várost veszélyeztető szláv törzsek elleni védekezés céljából kiépítette a város szárazföldi oldalait körülölelő védőrendszert. Ennek az építése 507-től 512-ig tartott, s az elkészült fal a várostól mintegy 65 km-re nyugatra húzódván biztosította a védelmet. Eközben Anasztasziosz a város belső védelmi létesítményeit is megerősítette. Az ő uralkodása alatt építették újjá a császári palota előcsarnokát is. Utóda, I. Iusztinosz uralkodása alatt (518-527) nem folytattak számottevő építkezéseket. Az egyetlen jelentősebb épület ebből a korból az a kórház, amelyet egy bizonyos Eubulosz építtetett a saját lakóházának átalakításával.

Halála után a trónon unokaöccse, I. Iusztinianosz (527-565) követte. Ő egyértelműen Bizánc egyik legkimagaslóbb uralkodója volt. Politikájában törekedett az Imperium Romanum újjáélesztésére, keresztény alapokon. Jelentős törvényalkotó munkát végzett, élesen szembefordult minden eretnekséggel. Célját csak részben tudta elérni: Dél-Hispániától Perzsiáig hatalmas birodalmat hozott létre, de Rómát csak rövid időre tudta hatalmába keríteni. Megszervezte viszont Itália területén a ravennai exarchatust.⁶ Uralkodását 532-ben felkelés zavarta meg, ez volt az ún. Nika-lázadás. A harcok során leégett a Hagia Szophia (Szent Bölcsesség temploma) is. A felkelés leverése után a császár nekilátott a felújításhoz. Erre a munkára két kis-ázsiai építész bízott meg⁷, akik a források szerint 532. február 23-án kezdték meg az építkezéseket, s kevesebb mint hat év múltán, 537. december 26-án már fel is szentelték a felújított templomot. Az építkezések során mintegy tízezer ember dolgozott rajta nap mint nap. A templombelső közepén négy hatalmas oszlop áll, melyet négy ív (boltív) köt össze. Ezen nyugszik a 30 méter átmérőjű kupola. (32,5 méter átmérőjű⁸) A tartóoszlopok nem is oszlop, hanem inkább valamiféle torony benyomását keltik. Ezt a térrendszert emeleti helyiségekkel ellátott körüljáró folyosó egészíti ki, a fő- és mellékhajókat pedig árkádsorok kapcsolják össze. A templom előterét előudvar (atrium) alkotja. A templom alaprajzi megoldása a hosszházas (nyugati kereszténységre jellemző, T alakú) és a központosított (keleti kereszténységre jellemző, + alakú) térkompozíció egyesítéséből jött létre. A templom főhajója 72 m hosszú és 30 (32,5)m széles. A tér itt 54 m magasságig nyúlik fel, ilyen magasságban található a 30 (32,5)m átmérőjű kupola. A kupolát 558 után mintegy 2 méterrel megmagasították.⁹ A templom belső kiképzése igen gazdag, márvány-borítások és mozaikok hivatottak díszíteni. A későbbiekben ezeket a mozaikokat restaurálták, újjával pótolták ki. Így került a díszítőelemek közé a méltán híressé vált, XII. századból származó, Krisztust ábrázoló mozaik is. A fő- és mellékhajó oszlopaikat máshonnan hozták, s itt illesztették rájuk a márvány oszlopfőt. Az építészek a különböző színű márványokkal is jól variáltak: a zöld, porfir, kék, lila, rózsaszín és fekete márványok nagyszerű összehatást keltenek. Az épület hatalmas méretei ellenére sem kelt otromba benyomást, a kupola olyan hatást kelt, mintha lebegne. A Hagia

Szophia külső méretei is jelentősek: a kiegészítő épületszárnyak nélkül 96 m hosszú és 66 m széles. Iusztinianosz állítólag így kiáltott fel a templom felavatásakor: „*Tűlszárnyaltalak, Salamon!*” - utalva ezzel Salamon jeruzsálemi templomára. A törökök mecsetté alakították át.

Szintén Iusztinianosz uralkodása alatt épült fel a Hagioi Aposztoloi (Szent Apostolok) temploma. Építése 528 és 565 között zajlott. Monumentális építmény volt ez is: a kupolát hatalmas boltívek tartották. A templom görög kereszt alaprajzú volt, a keleti szárához kapcsolódott Konstantin mauzoleumának rotondája¹⁰, északi szárának keleti oldalához pedig Iusztinianosz sírkápolnája. Az épület a török hódításkor megsemmisült. A harmadik nagyszerű templom ebből a korból a Hagia Eiréné.(Szent Béke temploma) Ez még valószínűleg Konstantin császár uralkodása idején épült, de már 332-ben leégett. Akkor ezt újjáépítették, de rá kétszáz évre ismét a tűz martalékává vált, mint oly sok más épület. Iusztinianosz 564-ben építtette újjá. Legfőbb jellegzetessége az volt, hogy két kupolát építettek rá. Az egyik viszonylag alacsony és ovális alaprajzú, a másik pedig magas, igazi gömbkupola volt. Jellegzetessége az volt, hogy amíg a Hagia Szophiánál az ablakokat magán a kupolán nyitották, addig a Hagia Eirénénél a kupola szegélye alatti részen, az ún. tamburban. Szintén igen jelentős az 527-536 között épült Szergiosz- és Bakkhosz-templom. Ez a templom szolgált mintául a ravennai San Vitale építéséhez, annak ellenére, hogy a San Vitalét egy évvel korábban kezdték építeni. Történt ugyanis, hogy a San Vitale építójének, Ecclesius püspöknek Konstantinápolyban járva nagyon megtetszett a Szergiosz- és Bakkhosz-templom, és Ravennába visszatérve az általa építtetett templomot is ennek a mintájára fejezte be.(547-re) Az alaprajzokat szemlélvén elsőre szembeötlik a hasonlóság. Mindkettőnél nyolcszögletű a belső tér, de míg a konstantinápolyi templom külső formája négyszögletes, addig a ravennai kívülről is nyolcszögletes, a narthexet¹¹ nem számolva. A Szergiosz- és Bakkhosz-templom egy nagyobb épületegyüttes része volt, amihez még hozzátartozott a Péter és Pál apostolokról elnevezett templom, valamint az ún. Hormiszada-palota, ahol Iusztinianosz a kincstárát és a levéltárát helyezte el.

A templomépítészet abszolút túlsúlya mellett egyéb építészeti emlékek is maradtak ránk a tárgyalt korból. Ilyen például a konstantinápolyi víztározó-rendszer. A ciszternaépítés ugyan a IV.századra visszanyúlik, de a legjelentősebb ciszternákat csak Iusztinianosz uralkodása idején kezdték építteteni Konstantinápolyban. Legnagyobb ezek közül az 528-ban épült (törökül Bin-Bir Direk -1001 oszlopos csatorna elnevezésű) víztározó ciszterna, melyet a mai napig használnak.

Templomépítészet „vidéken” - Thesszaloniké

Nem csak Konstantinápolyban épültek templomok, noha kétségkívül „vidéken” nem volt annyira jelentős az építészet (vagy csak nem maradt fenn annyi épület). Kivételt képez ez alól Thesszaloniké, ahonnan két templom is fennmaradt a kora-bizánci korból: a Hagiosz Démétriosz és a Hagiosz Geórgiosz. A Hagiosz Démétriosz a IV. században épült, majd az V. század közepén lebontották, hogy helyére hatalmas bazilikát építsenek. Az öthajós templomot még egy kereszthajóval is ellátták. Ma is eredeti (pontosabban az V.századi) jellegében látható, mivel a későbbi átépítések során nem alakították át jelentősen. Nincs kupolája. A másik templom, a Hagiosz Geórgiosz 6 méter vastag falakkal épült, amin gömbkupola helyezkedik el. Ezek mellett természetesen máshol is fennmaradtak kisebb, kevésbé jelentős templomok.

Bizánci építészet Ravennában

A bizánci építészet másik jelentős európai központja Ravenna. A bizánci uralom 535-től számítható, annak ellenére, hogy az exarchatust csak Maurikosz császár uralma alatt (582-

602) szervezték meg. A legjelentősebb fennmaradt épület innen a San Vitale, melyet 526-547 között építettek. Ez a konstantinápolyi Szergiosz- és Bakkhosz-templom mintájára épült, mivel építtetőjének, Ecclesius püspöknek nagyon megtetszett az. Nem teljes az egyezés a két templom között: mint már láttuk, az alaprajzuk részben hasonló, részben különböző, emellett a San Vitalénak a 16,5 méter átmérőjű kupolája magasabban helyezkedik el. Oszlopfőin finom szerkezetű növényi díszítést alkalmaztak. Iusztinianosz uralkodása alatt épült a San Apollinare in Classe bazilika, melynek építését 533-536 táján kezdték meg, s 549-ben szentelték fel. Belseje három hajóra oszlik, melyeket dongaboltozat helyett fa fedélszék fed le. A bazilika mellett különálló, henger alakú torony emelkedett. A templomban található oszlopfők a San Vitale oszlopfőihez hasonlíthatóak, ezeken is jellemző a növénymotívumos díszítés. A bizánci építészetben a IV. és VI. század között megfigyelhető az oszlopfők díszítésének megváltozása. A IV. században az oszlopfők még kevésbé díszesek, általában a hagyományos korinthuszi oszlopok. Ezeknek sajátos változata volt a csonkagúlválal megemelt korinthuszi oszlopfő. Néha előfordult olyan oszlop is, amelyen az oszlopfőt kizárólag a csonkagúla jelentette. Ezt lassan felváltotta a finomabban, akantuszlevelekkel díszített oszlopfő, mely pl. a San Vitale oszlopain is díszlik. A harmadik stádium ebből fejlődött tovább, mégpedig úgy, hogy az oszlopfőkön a díszítés immár szinte rácsot alkot, ugyanis a kialakítás során a felületet fűróval áttörték. Az így kialakított díszítés fokozta az egész oszlop, s ezáltal az épületbelső könnyedségét és légiességét. Erre szükség is volt, hiszen a templomok a méretük miatt nem mindig tűnnek a szemlélő számára könnyednek. Ez persze érthető, hiszen a falaknak hatalmas terhelést kellett elviselniük. Nem voltak ritkák az 5-6 méteres falak sem.

Néhány szó a keleti területek építészetéről

A hajdani Római Birodalom keleti tartományai a birodalom kettészakadása következtében Bizánc fennhatósága alá kerültek, s egészen az arab hódításig Bizánc kezén maradtak. E tartományokban is dominált az építészet bizánci jellege, de nem olyan tisztán, mint azt Európában láthattuk. Ezeken a területeken sokkal erősebb volt a keleti hatás, ráadásul e hatás területről-területre változó volt, így az építészet sem mutatott olyan egységes képet, mint azt láthattuk az európai területeken.

Ember és szakrális tér

A bizánci szakrális építészet egyértelműen a kor világszemléletének kifejezője. A templomok jellegzetes centrális, kupolás terekkel a kor embereinek szemléletét jelenítik meg. A templomtér ugyanis maga a világ, illetve a külvilág megjelenítése, melyet a kupola éggömbként zár le. A kupola középpontjában elhelyezett Jézus-portré (Pantokrátor-mozaik) a Világ feletti uralmat és a Világ egységét szimbolizáló isteni valóságot jeleníti meg. A kupola alatti tér a teremtett Világ harmóniáját sugallja szimmetriájával és arányaival. Ez a belső harmónia magában a templomtér teljes szerkezetében nyer megfogalmazást és kontrasztot jelent az oldalfalak és az ikonosztáz képi, illetve ornamentikus díszítésében kifejeződő diszharmóniájához képest.

Összességében így a templomtér egy olyan emberi oikumené érzetét kelti a szemlélőben, melyben az emberi léte minden pontjából és az emberi életidő minden pillanatában egyfajta kozmikus harmónia lelhető meg. Bizonyos értelemben e harmónia megragadása a bizánci kor világszemléletének és épített terekkel kapcsolatos életérzésének lényegét fejezi ki.

JEGYZETEK:

1. Aleksander Krawczuk: Nagy Konstantin. Gondolat, 1981. p.242.
2. A hagyomány szerint a várost 330. május 11-én avatták fel (Aleksander Krawczuk: Nagy Konstantin. Gondolat, 1981. p.242.), s ettől kezdve e napot minden évben a város születésnapjaként ünnepelték, úgy mint április 21-ét Róma születésnapjaként.
3. Aleksander Krawczuk: Nagy Konstantin. Gondolat, 1981. p.243.
4. Kádár Zoltán: Bizánci művészet. Corvina, 1987. p.23.
5. Kádár Zoltán: Bizánci művészet. Corvina, 1987. p.17.
6. Tulajdonképpen az exarchátus megszervezése csak Maurikosz császár idejében (582-602) került sor. Ravenna bizánci korszaka mégis 535-től számítható, ekkor foglalta el ugyanis Belizar a germánoktól Bizánc számára.
7. Anthemiosz Trallesből, Iszidorosz Milétoszból. (Nikolaus Pevsner: Az európai építészet története. Corvina, 1972. p.33.)
8. Nikolaus Pevsner: Az európai építészet története. Corvina, 1972. p.33.
9. A kupola ugyanis az 558-as földrengés miatt beomlott. Ekkor 32 m-re változtatták a kupola nagyságát, és a bejövő fény útját is módosították. Más forrás szerint (N. Pevsner) a kupolát 6 m-rel emelték meg.
10. Rotonda: kör alakú, pantheonszerű rész.
11. Narthex: főhajó előtti előcsarnok.

Felhasznált irodalom:

- Aleksander Krawczuk:** *Nagy Konstantin.* Gondolat, 1981.
- A.P. Kazsdan-G.G Litavrin:** *Bizánc rövid története.* Gondolat, 1961.
- Nikolaus Pevsner:** *Az európai építészet története.* Corvina, 1972.
- Kádár Zoltán:** *Bizánci művészet.* Corvina, 1987.
- Sarodi Tibor** (ford.): *A korai középkor - A művészet története* sorozat. Corvina, 1988.